

Anna Kościółek

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Rosyjskie Wilno Andrzeja Murawjowa

Andrzej Murawjow (1806–1874), pisarz religijny, teolog, poeta, dramaturg, działacz kościelny i państwowy odwiedził Wilno pod koniec października 1863 roku [Мосо́лов 2014, 282]. Generał-gubernatorem był tam wówczas jeden z jego starszych braci, Michał Murawjow (1796–1866), w oficjalnej rosyjskiej historiografii przedstawiany jako wybitny działacz państwowy, który służył Rosji na różnych wojskowych i cywilnych stanowiskach¹. W polskiej pamięci historycznej, jak wiadomo, pogromca powstania 1863–1864, „jeden z najzagorzalszych reakcjonistów i nieubłaganych wrogów polskości” [Bazyłow 1983, 301]² zapisał się z przydomkiem Wieszatiel. Przezwiskiem tym obdarzyli go Rosjanie jeszcze u zarania jego działalności administracyjnej, gdy w latach 30. XIX wieku z wielką gorliwością likwidował skutki powstania listopadowego w Grodnie i Mińsku [Podgórzec 1990, 6].

W okresie od 1 maja 1863 do 1 maja 1865 roku M. Murawjow był generał-gubernatorem Litwy i Białorusi, w nomenklaturze carskiej Kraju Północno-Zachodniego³. Otrzymał nieograniczone pełnomocnictwa i zadanie stłumienia powstania styczniowego [zob. *Сборник...* 1866]⁴. W ciągu dwóch miesięcy steroryzował Wilno. Represjom, oprócz bezpośrednich walk, poddano około 9500 osób [Jackiewicz 2013, 584]⁵. Ze swojej misji rosyjski wielkorządca wywiązywał się w sposób bezwzględny. Za przykład niech posłuży los księdza Stanisława Iszory (1838–1863). 22 maja 1863 roku rozstrzelano go za odczytanie z ambony odezwy

---

¹ Osobę oraz działalność M. Murawjowa w sposób wielostronny zaprezentowano w pracy [*Воспоминания...* 2014]. W tej publikacji znaleźć można m.in. biografię hrabiego [Турцевич 2014, 68–137] oraz informacje o jego działalności na Litwie [Мосо́лов 2014, 242–329]. Poczynania generał-gubernatora na Litwie i Białorusi dokładnie przeanalizowane zostały w pracy: [Бендин 2017]. Autor zwraca szczególną uwagę na reformy, które prowadzić miały do rusyfikacji Kraju Północno-Zachodniego.

² Polski historyk odnotował, że Wieszatiel w większości społeczeństwa rosyjskiego, które nie darzyło przecię Polaków sympatią, zasłużył na pogardę, choć niekiedy płaszczono się przed nim i pisano na jego cześć dytyramby [Bazyłow 1983, 302].

³ Kraj Północno-Zachodni składał się z sześciu guberni: wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, mohylewskiej, witebskiej, a od września 1863 r. dodatkowo augustowskiej [Jackiewicz 2013, 580].

⁴ Na temat powstania styczniowego na Litwie zob. np. [Łaniec 2000; Cywiński 2013].

⁵ Dokładnie o represjach po powstaniu zob. [Jackiewicz 2013, 580–591].

powstańczego Rządu Narodowego. Ponieważ na miejscu jego pochówku licznie gromadzili się ludzie, M. Murawjow nakazał wylanie tam czterdziestu wozów nieczystości [Jackiewicz 2013, 581]. Taki brak szacunku dla miejsca wiecznego spoczynku był wielce symptomatyczny, pokazywał bowiem, że carski urzędnik nie cofnie się przed niczym, wykorzysta wszelkie dostępne środki, by stłumić powstanie. Gubernator doszedł do wniosku, że głównym motorem buntu na Litwie było ziemiaństwo. Dlatego podjął inicjatywy, by wyniszczyć je w sposób finansowy oraz zlikwidować jego wpływy wśród innych grup społecznych, w szczególności chłopstwa [Smykowski 1994, 11–12].

Jednak za swoje priorytetowe zadanie hrabia uznał przywrócenie w Kraju Północno-Zachodnim jego rdzennych, rosyjskich pierwiastków [Лавринец а, online]. Uważał bowiem, że dawne Wielkie Księstwo Litewskie było państwem rusko-litewskim. Działalność Polaków, unia polsko-litewska doprowadziły do oderwania tych ziem od „ruskiego pnia”. Dlatego z jego punktu widzenia akcje podjęte po stłumieniu powstania były próbą przywrócenia na tych terenach historycznego porządku, dziejowej sprawiedliwości, czyli odwiecznej rosyjskości oraz prawosławia. Carski urzędnik chciał zintegrować Litwę i Białoruś z imperium rosyjskim⁶. W tym celu opracował szczegółowy program rusyfikacji. Należało usunąć Polaków z administracji państwowej i wykorzenić wpływy polskie w Kraju Północno-Zachodnim. M. Murawjow wprowadził zakaz nabywania ziemi przez Polaków i innych katolików, sprowadzał rosyjskich kolonistów, szkolnictwo zostało zrusyfikowane, szkoły nierządowe zamknięte. W działaniach na rzecz „powrotu do rosyjskich korzeni” wspomagał go Iwan Korniłow, w latach 1864–1867 kurator wileńskiego okręgu naukowego [Aleksandravičius, Kulakauskas 2003, 90].

W polityce prowadzonej przez generał-gubernatora bardzo ważną rolę odgrywało zwiększenie roli prawosławia. Na rzecz rozwoju prawosławnej sieci duszpasterskiej ściągnięto 10-procentową kontrybucję od wszystkich katolickich właścicieli ziemskich [Cywiński 2013, 138]. Hrabia pozyskał duże środki finansowe na odnowienie prawosławnych obiektów kultu w Kraju Północno-Zachodnim.

---

⁶ We wspomnieniach M. Murawjow pisał: „Rosja upomniała się o swą prastarą własność, przez dziesiątki lat tak haniebnie obróconą w polskie prowincje, dzięki słabości i nierozsądkowi tak władz centralnych, jak i miejscowych. Sympatie Rosji do świętej sprawy odrodzenia prawosławia i narodowości rosyjskiej w Kraju Północno-Zachodnim były tak silne i powszechne, iż ze wszystkich krańców naszej ojczyzny otrzymałem dziękczynne adresy za skuteczne zwalczenie buntu; od duchowieństwa, szlachty, mieszczan i obywateli ziemskich” [Murawjow 1990, 49]. W tym samym duchu wypowiedział się w swojej pracy A. Murawjow. Pisał o bracie jako zwycięzcy, który nie tyle siłą oręza, ile dzięki swojej woli i zarządzeniom stłumił bunt i zwrócił Litwę oraz Białoruś ojczyściej Rosji [Муравьев 1889, 522]. W dalszym tekście cytaty z tego utworu opatrzone będą skrótem RW oraz numerem strony.

Temu procesowi towarzyszyło zamykanie wielu katolickich klasztorów⁷ i kościołów. Kilka z nich przerobiono na cerkwie, m.in. św. Kazimierza i augustianów przy ulicy Sawicz, wizytek na Rossie, Pana Jezusa na Antokolu, św. Trójcy przy ulicy Ostrobramskiej. Nie pozwalano na prace konserwatorskie w katolickich świątyniach, zrujnowane burzono, niszczone nawet przydrożne kapliczki [Jackiewicz 2013, 580–581, 585]⁸. Trzeba podkreślić, że M. Murawjow wznosił i odbudowywał cerkwie prawosławne na potrzeby nie tyle miejscowych wiernych, ile napływowej ludności rosyjskiej. W rezultacie konsekwentnie prowadzonej polityki Wilno drugiej połowy XIX wieku stało się dość typowym, gubernialnym miastem rosyjskim [Romanowski, online].

Swoją rolę w tym procesie odegrał również A. Murawjow jako autor pracy *Rosyjskie Wilno* (*Русская Вильна*). Po raz pierwszy została ona opublikowana w Petersburgu w roku 1864, później przetłumaczono ją również na język francuski [Мосолюв 2014, 283]. W roku następnym, uzupełniona przypisami księdza Antoniego Pszczołki, wyszła w Wilnie. W takiej formie włączano ją do kolejnych wydań pracy *Podróż po świętych miejscach rosyjskich* (*Путешествие по святым местам русским*) A. Murawjowa.

Książka *Rosyjskie Wilno* była nie tylko pokłosiem wizyty autora w stolicy Litwy, lecz także przede wszystkim literackim wyrazem programu politycznego jego brata, generał-gubernatora Kraju Północno-Zachodniego. Zresztą w niektórych polskich opracowaniach jest błędnie przypisywana właśnie M. Murawjowowi [*Najpiękniejsze kościoły...* 1997, 12; *Historia cudownego obrazu...* 2002, 6], co jednak podkreśla wspólny wydzźwięk ideologiczny działań prowadzonych na różnych polach przez dwóch braci.

Rosyjskie Wilno składa się z sześciu szkiców poświęconych wileńskim zabytkom sakralnym: Kaplicy Matki Boskiej Ostrobramskiej, cerkwi pw. św. Paraskiewy, popularnie zwanej Piatnicką, metropolitalnemu soborowi NMP Przczystej, cerkwi pw. Przeniesienia relikwii św. Mikołaja, soborowi katedralnemu św. Mikołaja, klasztorowi pw. św. Trójcy, cerkwi i zespołowi klasztornemu pw. św. Ducha.

Od wieków za największy skarb katolicyzmu na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego uznawany jest wizerunek Matki Boskiej Ostrobramskiej⁹. Dla A. Murawjowa to prawosławna ikona Matki Boskiej Korsuńskiej, którą książkę

---

⁷ Zlikwidowano 27 z 46 klasztorów katolickich [Jackiewicz 2013, 581]. Za rządów M. Murawjowa w Kraju Północno-Zachodnim wzniesiono 98 nowych cerkwi, zamieniono na cerkwie 14 kościołów katolickich [Aleksandravičius, Kulakauskas 2003, 94].

⁸ O niszczeniu zabytków wileńskich przez Rosjan zob. [Jackiewicz 2013, 598–599].

⁹ Informacje o Kaplicy Ostrobramskiej i obrazie Matki Boskiej przygotowano na podstawie: [Jackiewicz 2013, 304–313; Jarzębowski 1991, 16–18; Kaczorowski 1991, 36–40; Kałamajska-Saeed 1990, 9–133; Małachowicz 1996, 160–163; *Najpiękniejsze kościoły...*, 11–14].

Olgiard (1296–1377) jakoby przywiózł jako łup wojenny z Chersonezu (Korsunia) w czasie zwycięskiej wyprawy na Krym w 1363 roku i podarował swojej pierwszej żonie Marii (ok. 1300–1348). Druga żona Julianna (ok. 1325–1392) miała przekazać ikonę do klasztoru św. Trójcy, który założyła nad szczątkami trzech pierwszych męczenników wileńskich: Antoniego, Jana i Eustachego, zamęczonych z rozkazu Olgiarda¹⁰. A. Murawjow przytaczał nie tylko legendę o obrazie jako łupie wojennym, lecz także podał i inną wersję jego pochodzenia. Według niej miał on być darem cesarza bizantyjskiego Jana Paleologa dla księcia Olgiarda z okazji jego chrztu. W przypisie pojawiła się informacja, że ta druga wersja odnosi się do innego obrazu [RW, 526–527].

W rzeczywistości wizerunek Matki Boskiej powstał u schyłku XVI lub na początku XVII wieku. Umieszczony został na jednej z bram miejskich, zwanej pierwotnie Miednicką, ponieważ stamtąd droga prowadziła do Miednik. Później zaczęto nazywać ją Ostrą, gdyż wiodła na przedmieście zwane Ostrym Końcem. A. Murawjow nazywał go Ruskim ze względu na jego mieszkańców [RW, 522]. Historia tego miejsca wiąże się ze wspomnianymi już pierwszymi męczennikami wileńskimi. Na miejscu kaźni świętych na prośbę Julianny, małżonki Olgiarda, zbudowano drewnianą cerkiew św. Trójcy. Prawosławni przybywali tam nie tylko na modlitwy. Zaczęli w pobliżu osiadać, dlatego miejsce nazwano Ruskim. A ponieważ, rozrastając się na skraj miasta, zaczęło przypominać szpic, otrzymało z czasem nazwę Ostrego Końca [Radziukiewicz, online].

¹⁰ Zgodnie z legendą mnich Nestor, spowiednik Marii, pierwszej żony Olgiarda, w latach 40. XIV w., w tajemnicy nawrócił na prawosławie kilku dworzan ze świty władcy. Wśród nich byli bracia Kumec i Nieżyło, którzy na chrzcie otrzymali imiona Jan i Antoni. Trzecią osobą był ich krewny Kruglec (Eustachy). Kiedy wyszło na jaw, że bracia są chrześcijanami, książę kazał ich uwięzić. W zamknięciu spędzili rok. Jan, z obawy przed torturami, poprosił o wolność i obiecał, że spełni wszystkie nakazy władcy. W duchu pozostał chrześcijaninem, zewnętrznie spełniał jednak wymogi religii pogańskiej. Dzięki wstawiennictwu Jana uwolniono i jego brata. Jednak w czasie uczt w dzień postny Antoni nie chciał złamać zakazu spożywania mięsa i został ponownie aresztowany. Janowi zaś dokuczali towarzysze, co pobudziło go do skruchy za wyrzeczenie się Chrystusa. Wyznał swój grzech Nestorowi i prosił, by ten pojednał go z bratem. Antoni nie chciał na to przystać, dopóki Jan nie przyzna się publicznie do swojej wiary. Gdy to zrobił, Olgiard wpadł w gniew, kazał obić go maczugami i wtrącić do więzienia. Po roku obaj bracia zostali straceni z rozkazu księcia Olgiarda. Antoniego powieszono na dębie 14 kwietnia 1347 r., a Jana dziewięć dni później (według innej wersji 12 dni później) [Jackiewicz 2013, 30]. W ten sam sposób po wymyślnych torturach zginął także Eustachy. Jego ofiara wydała jednak błogosławiony owoc. Od dnia jego męczeństwa nikt z chrześcijan w Wilnie nie został już bowiem skazany na śmierć z powodu swojej wiary. Wyznawcy Chrystusa uprosili księcia, by dał im miejsce na cerkiew, gdzie przenieśli szczątki trzech męczenników [RW, 568]. Miała się ona znajdować na miejscu późniejszej cerkwi św. Mikołaja. Po wzniesieniu cerkwi św. Ducha relikwie świętych zostały przeniesione do niej, do 1826 r. znajdowały się w podziemiach obiektu, gdzie urządzono kaplicę [Jackiewicz 2013, 30–31]. Według innej wersji legendy książę Olgiard wydał braci kapłanom boga Perkunasa, którzy chcieli ich powrotu do starej wiary, przypiekali ich ogniem, w końcu powiesili [Jackiewicz 2013, 29].

Ostrą Bramę wzniesiono między 1503 a 1514 rokiem. Na bramie tej, jak i na innych, średniowiecznym zwyczajem zawieszano obrazy Chrystusa, Bogarodzicy i świętych – wprost na murze. Co pewien czas je zmieniano, m.in. z powodu zniszczenia. Niektóre chroniono przed niekorzystnymi warunkami pogodowymi drewnianymi drzwiczkami i zasłonami. Od strony wewnętrznej na Ostrej Bramie wisiał obraz Matki Boskiej, od zewnętrznej – Chrystusa Salvatora (*Salvator Mundi*).

Do czasu założenia w 1626 roku klasztoru karmelitów obraz Matki Boskiej nie był otaczany specjalnym kultem. Wisiał we wnęce z okiennicami, którymi chroniono go przed deszczem i śniegiem. Około 1630 roku zastąpiono go nowym obrazem, dziełem nieznanego malarza. Karmelici zaczęli czcić wizerunek Matki Boskiej i szerzyć jego kult wśród wiernych. Był to jednak kult o charakterze prywatnym, bo zarówno obraz, jak i mury stanowiły własność miasta. Po zbudowaniu kościoła św. Teresy (1650) i po zakończeniu okupacji moskiewskiej magistrat wileński w 1668 roku przekazał obraz pod opiekę ojców karmelitów. W 1671 roku zbudowano przy bramie drewnianą kaplicę. W czasie jej budowy obraz znajdował się w kościele św. Teresy. Jego uroczyste wprowadzenie do kaplicy nastąpiło 12 kwietnia 1671 roku. Właśnie od tego czasu zaczął się kult Matki Boskiej Ostrobramskiej. Natomiast A. Murawjow podał, że obraz otaczano czcią od XIV wieku, a więc od domniemanego przywiezienia go z Krymu [RW, 524].

Ulica prowadząca przez Ostrą Bramę była ruchliwą arterią, ale ze względu na obraz nabrała szczególnego charakteru. Ludzie mijając ją, zdejmowali czapki, a nawet klękali, by się pomodlić. W 1785 roku nakazano przechodzącym przez Ostrą Bramę do kościoła św. Nikodema zdejmowanie nakrycia głowy, Żydom zabroniono handlu w tym miejscu, aby nie przeszkadzali w nabożeństwach.

A. Murawjow w swoich rozważaniach zwrócił uwagę, że wszyscy zdejmowali czapki pod Ostrą Bramą i szli tak w dół wąskiej ulicy do pobliskiego kościoła. Podkreślał, że tylko w Moskwie i Wilnie praktykowany jest ten zwyczaj, który do stolicy Litwy przeniesiony został z prawosławnej Rusi wraz z chrześcijaństwem. Dla niego to świadectwo, iż pierwiastek prawosławno-ruski był wcześniejszy od katolickiego. Zaznaczył również, że pierwotnie ikona Matki Bożej twarzą zwrócona była w stronę Rusi, dopiero po przejściu przez bazylianów własności prawosławnych, oblicze Maryi skierowano ku miastu i ukryto za zasłoną przed wzrokiem modlących się. Dlatego wchodzący do Wilna nie rozumieli, dlaczego mieli zdejmować nakrycie głowy. Dodawał, że dopiero po przejściu kilku kroków, gdy się obejrzel, stawało się to dla nich jasne [RW, 522–524].

W Europie powszechnie stosowany był zwyczaj wieszania na murach obrazów Matki Boskiej i Jezusa. Zgodnie z nim oblicze Bogarodzicy zwrócone było ku miastu, co miało oznaczać, że powierza Ona wiernych Swojemu Synowi. Natomiast

wizerunek Zbawiciela skierowany był na zewnątrz, ku światu [Małachowicz 1996, 160]. Stwierdzenie więc, że twarz Maryi pierwotnie zwrócona była w kierunku Rusi jest nadinterpretacją. Podobnie zresztą jak przypisywanie pobożnego zwyczaju zdejmowania nakrycia głowy przed świątynią jedynie prawosławnym. Tego typu praktyki przy przechodzeniu obok kościoła czy kapliczki, połączone z czynieniem znaku krzyża, to także staropolska tradycja.

Wróćmy do historii kaplicy. Karmelici opiekowali się Ostrą Bramą do 1844 roku, kiedy ich klasztor został skasowany przez rząd carski. Kościół św. Teresy i Ostra Brama przeszły pod opiekę duchowieństwa diecezjalnego. Po stłumieniu powstania styczniowego, zapewne z obawy, by polski tekst na frontonie kaplicy („Królowo Miłosierdzia, Pod Twoją Opiekę Uciekamy Się”) nie spowodował niepożądanego reakcji ze strony władz rosyjskich, zamieniono go na wersję łacińską („Mater Misericordiae, Sub Tuum Praesidium Confugimus”). M. Murawjow chciał zamknąć kaplicę i przenieść obraz do prawosławnego klasztoru św. Ducha. Tych planów nie zdążył zrealizować.

W tym okresie w sposób szczególny usiłowano udowodnić, że ikona jest pochodzenia prawosławnego i powinna wrócić do wyznawców tej religii. Powoływano się przy tym na Teodora Narbutta, który w *Dziejach narodu litewskiego* zamieścił notatkę księdza Daniela Łodziaty z XVII wieku, jakoby wizerunek ten przywiózł z Chersonezu (Korsunia) wielki książę Olgierd w czasie zwycięskiej wyprawy na Krym w 1363 roku. Udowodniono wszakże, iż rzekoma notatka była fałszerstwem T. Narbutta. Jednak wersja o wschodnim pochodzeniu obrazu została wykorzystana przez twórców ideologicznego uzasadnienia rusyfikacji Litwy. Maria Kałamajska-Saeed w swojej monografii poświęconej Ostrej Bramie stwierdziła, że tezę o wschodnim pochodzeniu obrazu podtrzymywali tylko dyletanci. Wśród nich wymieniła A. Murawjowa [Kałamajska-Saeed 1990, 78–79]. Trudno zgodzić się z określeniem pisarza mianem laika. Był wybitnym znawcą prawosławia, jego historii, teologii itd. Przyjęcie wersji o wschodnim pochodzeniu ikony nie wynikało, jak sądzę, z niewiedzy, było mu potrzebne, by uzasadnić „rosyjskość” stolicy Litwy. Wspomagał w ten sposób działania brata.

Kolejny szkic pisarz poświęcił losom cerkwi św. Paraskiewy¹¹, popularnie zwanej Piatnicką. Została ona zbudowana w 1345 roku z inicjatywy pierwszej

---

¹¹ Informacje o zabytkach prawosławnych w Wilnie zaczerpnięto z: [Jarzębowski 1991, 20–22, 24; Kaczorowski 1991, 96–104, 161–168; Добрянский, online]. Flawian Dobrianski wydał trzy przewodniki po Wilnie: w 1883, 1890 i 1904 r. [zob. Лавринец b, online]. W rozważaniach A. Murawjowa i F. Dobrianskiego wiele jest miejsc wspólnych, wręcz identycznych fragmentów. Być może F. Dobrianski korzystał z pracy A. Murawjowa albo obaj posiłkowali się tymi samymi wcześniejszymi opracowaniami. Zweryfikowanie tej hipotezy wymagałoby dokładnej analizy tekstologicznej, która wychodzi poza cele stawiane sobie przez autorkę artykułu.

żony księcia Olgierda, Marii, ku czci męczennicy Paraskiewy. Zdaniem A. Murawjowa powstała ok. 1330 roku na miejscu pogańskiej świątyni. Z 12 innymi po unii kościelnej oddana została wyznawcom kościoła greckokatolickiego, co spowodowało oburzenie wiernych prawosławnych [RW, 529–530]. Zniszczona w pożarze 1748 roku, w XIX wieku opustoszała, co jak podkreślał A. Murawjow, wynikało z działań administracyjnych. Ziemie obok dawnych świątyń prawosławnych oddawano bowiem w dzierżawę, aby powstawały na nich prywatne domy, powoli więc znikwały nie tylko ślady zniszczonych cerkwi, lecz także i sama pamięć o nich. Kiedy pisarz przyjechał do Wilna, zobaczył, otoczone ze wszystkich stron domami, ruiny cerkwi św. Paraskiewy, które stały się miejscem dla bydła i składem nieczystości [RW, 529–531]. Zetknięcie z pozostałościami po tej świątyni było niełatwym doświadczeniem dla A. Murawjowa, ale jeszcze trudniejsze stało się spotkanie z soborem Przemyskiej.

Według podania miał on zostać zbudowany z woli samego wielkiego księcia Olgierda po jego wyprawie na Nowogród Wielki w 1346 roku przez mistrzów kijowskich na wzór Soboru Mądrości Bożej wzniesionego za czasów Jarosława Mądrego. W 1348 roku poświęcił go biskup włodzimierski Aleksy, namiestnik metropolity Teognosta. Otrzymał dwie nazwy: Zaśnięcia NMP (Uspieński) oraz Przemyskiej. Większą popularność zyskała ta druga nazwa. W XV wieku został katedralnym soborem dla całej Litwy. W początkach XVI stulecia spoczęła w nim Helena (1476–1513), wielka księżna litewska, małżonka wielkiego księcia litewskiego Aleksandra, który po śmierci Jana Olbrachta został królem Polski. Kościół katolicki nie wyraził zgody na koronację Heleny, gdyż nie przyjęła katolicyzmu. Nakłaniali ją do tego mąż, panowie wileńscy, teściowa. Ona jednak pozostała wierna prawosławiu [Jackiewicz, 2013, 130–132]. A. Murawjow podkreślał, że trwała przy swojej wierze.

W 1511 roku książę Konstanty Ostrogski (ok. 1460–1530) uzyskał od króla Zygmunta I zgodę na odnowienie świątyni. Po wprowadzeniu unii sobór stopniowo pustoszał. W latach 1609–1794 przy cerkwi rezydowali metropolici unicy. W XVIII wieku nabożeństwa odprawiano w cerkwi Zbawiciela¹², od której i sam sobór tak nazywano (Spaski). Po walkach w czasie insurekcji kościuszkowskiej świątynia popadła w ruinę. Na początku XIX stulecia przestała spełniać funkcję kultową. W części ołtarzowej wzniesiono laboratorium anatomiczne, a później kuźnię. A. Murawjow bardzo patetycznie pisał, że każde uderzenie młotem było ciosem prosto w serce wierzącego. Obserwując zaś koryto, w którym karmiono świnie, z wyrzutem pytał, w co zamieniono ojcowską spuściznę przodków [RW, 535–536].

¹² Kiedy w XVI w. upadła kopuła główna i uszkodzeniu uległy ściany, koło świątyni powstała mała cerkiew ku czci Zbawiciela [RW, 541].

Hrabia M. Murawjow poprosił o ogłoszenie w Rosji zbiórki na odnowienie cerkwi. Na miejscu starej świątyni wzniesiono nową, nawiązującą do sztuki gruzińskiej. Zbudowana od początku, a w oficjalnej wersji odbudowana, cerkiew Przczystej została poświęcona w 1868 roku i stała się jednym z centralnym symboli prawosławnego krajobrazu w mieście [Долбилов, online]. Spełniło się tym samym pragnienie pisarza, by katedra Przczystej zmartwychwstała jak feniks z popiołów jako rękojmia i świadectwo odnowionego życia prawosławia w ojczystym kraju litewskim [RW, 546].

W kolejnym szkicu A. Murawjow zajął się historią dwóch świątyń pw. św. Mikołaja, a mianowicie cerkwi przeniesienia relikwii św. Mikołaja, zazwyczaj nazywanej po prostu św. Mikołaja i soboru katedralnego ku czci Mikołaja Cudotwórcy.

Cerkiew pw. Przeniesienia relikwii św. Mikołaja uważana jest za pierwszą prawosławną świątynię w Wilnie. Drewniana miała powstać już za czasów Giedymina (1323–1340), kamienna zaś z inicjatywy drugiej żony księcia Olgierda Julianny. W 1514 roku wzniesiono cerkiew murowaną. W latach 1609–1827 znajdowała się ona w rękach unitów. Pod koniec 1863 roku hrabia M. Murawjow podjął decyzję o jej odbudowie. Środki na ten cel zbierano w całym imperium rosyjskim. W 1866 roku została poświęcona.

Natomiast sobór katedralny ku czci św. Mikołaja to dawny kościół jezuicki pw. św. Kazimierza¹³. A. Murawjow pisał, że dziwny był los tej świątyni założonej w roku unii brzeskiej. Po jej zniesieniu w 1839 przekazano ją prawosławnym, w 1840 roku została poświęcona jako św. Mikołaja Cudotwórcy. Pisarz zaznaczał, że ołtarz soboru zwrócony był w kierunku wschodnim, jakby w oczekiwaniu na przyszłe prawosławie [RW, 551].

Pisząc o tej świątyni, wspominał o metropolicie wileńskim Józefie Siemaszce [zob. Mironowicz 2005, 38–42]. W 1827 roku z jego inicjatywy i dzięki jego pomocy przystąpiono do likwidacji kościoła unickiego. Plany te zaakceptował Mikołaj I. Ostatecznie unię zlikwidowano na soborze w Połocku w 1839 roku [Małachowicz 1996, 174]. Ze względu na zasługi metropolity dla Kościoła prawosławnego A. Murawjow przyrównał go do Mojżesza, który wyswobodził Żydów z niewoli egipskiej [RW, 553].

Kolejna świątynia, którą zainteresował się pisarz, to cerkiew św. Trójcy, wzniesiona w XVI wieku przez księcia Konstantego Ostrogskiego jako wotum za zwycięstwo nad Moskwą w bitwie pod Orszą (1514)¹⁴. W 1608 roku król Zygmunt III Waza przekazał zespół troicki mnichom uznającym unię z Rzymem. Po rozbiorach

¹³ W 1917 r. kościół zwrócono katolikom.

¹⁴ Miała powstać na miejscu drewnianej świątyni, która została wzniesiona ok. 1347 r. z woli księżnej Julianny, drugiej żony księcia Olgierda.

klasztor przez wiele lat pełnił rolę więzienia. Był miejscem odosobnienia filomatów, a wśród nich Adama Mickiewicza. W 1827 roku cerkiew objęło duchowieństwo prawosławne. Od czasów najdawniejszych funkcjonował przy niej monaster.

Opisując dzieje tej świątyni, A. Murawjow podkreślał, że do XVIII wieku przechowywano w niej cudowną ikonę Matki Boskiej, napisaną przez św. Łukasza, przyslaną z Bizancjum na Ruś. Car Iwan III błogosławił nią swoją córkę Helenę, gdy udawała się do Polski, by poślubić wielkiego księcia litewskiego Aleksandra. Później ruski władca prosił króla Zygmunta, by ikona wróciła do Moskwy, oferując w zamian 50 jeńców litewskich [RW, 559].

Ostatni opisywany przez A. Murawjowa zabytek sakralny to cerkiew pw. św. Ducha. Według tradycji miała zostać wzniesiona z inicjatywy Heleny, żony wielkiego księcia litewskiego, a później króla Polski Aleksandra. Bardziej prawdopodobne jest jednak, że powstała później w wyniku działań Bractwa św. Trójcy, które w 1592 roku uzyskało zgodę na budowę. W 1633 roku drewniany obiekt zamieniono na murowany. Cerkiew św. Ducha – jako jedyna w Wilnie – przez cały czas pozostawała w rękach prawosławnych. Działo przy niej Bractwo św. Ducha, monaster męski i żeński, szkoła, drukarnia. Według A. Murawjowa cerkwie pw. św. Ducha i św. Trójcy były ostoją prawosławia w Wilnie [RW, 529].

Według tradycji ok. 1660 roku w cerkwi pw. św. Ducha miano ukryć relikwie trzech pierwszych wileńskich męczenników prawosławnych, zabitych w 1347 roku dworzan wielkiego księcia Olgierda. A. Murawjow pisał, że kiedy car Aleksy Michajłowicz zdobył w roku 1655 Wilno, bazylianie obawiali się, by władca nie zainteresował się relikwiami, dlatego przeniesiono je do uboższego wówczas klasztoru św. Ducha i ukryto w podziemiach [RW, 555–556]. Kult św. Jana, Antoniego i Eustachego miał ogromne znaczenie dla Kościoła prawosławnego, stanowił bowiem świadectwo starszeństwa prawosławia nad katolicyzmem na Litwie [Добрянский, online; Kaczorowski 1991, 162–163], dlatego A. Murawjow wielokrotnie w toku swoich rozważań odwoływał się do historii męczeństwa trzech dworzan.

Właściwa chrystianizacja Litwy nastąpiła w latach 1386–1387. Wiązała się z małżeństwem wielkiego księcia litewskiego Jagiełły z polską królową Jadwigą i jego koronacją [Żenkiewicz 2001, 39]. Próby chrystianizacji Litwy podejmowano już dużo wcześniej. Pierwszym ochrzczonym władcą był Mendog, który przyjął chrzest w 1251 roku. Nie miało to jednak trwałych skutków zarówno dla dynastii, jak i kraju. Po Mendogu nie było ani jednego władcy litewskiego, który nie prowadziłby negocjacji w sprawie chrztu [Eidintas, Bumblauskas, Kulakauskas, Tamošaitis 2013, 38].

Z powodu położenia geograficznego Litwini, będąc jeszcze wyznawcami religii pogańskiej, często stykali się z prawosławiem. Wielu litewskich wojów i książąt

pozyskiwało włości na ziemiach ruskich, przyjmując nierzadko chrzest w obrządku wschodnim. Wspominany wielokrotnie książę Olgierd był poganinem, natomiast jego dwie żony były chrześcijankami wyznania prawosławnego. Dwór składał się z pogańskich Litwinów i chrześcijańskich Rusinów. Cerkwie prawosławne w Wilnie fundowała wspomniana już Julianna, druga żona wielkiego księcia Olgierda. Oprócz niej i jej świty korzystali z nich także kupcy ruscy, którzy w pierwszej połowie XIV wieku tworzyli już w mieście zwartą kolonię. Kościoły katolicki i prawosławny współistniały na Litwie do unii brzeskiej. Wówczas przystąpiono do zdecydowanych działań mających na celu nawracanie prawosławnych na unię. Po rozbiorach Polski i aneksji ziem litewskich do imperium rosyjskiego prawosławie, jak w całej Rosji, stało się wyznaniem uprzywilejowanym. Na mocy zatwierdzonych przez Mikołaja I decyzji synodu połockiego (1839) [zob. Mironowicz 2005, 44–45] unicy zostali administracyjnie zaliczeni w poczet wiernych Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Rozpoczęto kampanię propagowania prawosławia, połączoną z rusyfikacją, która szczególnego natężenia nabrała po powstaniu styczniowym [Jackiewicz 2013, 29, 58, 108–109]. Związana była ze wspomnianymi na początku artykułu działaniami M. Murawjowa.

Jego brat wspierał go na niwie literackiej. Warto zwrócić uwagę na poetycki początek relacji o wileńskich zabytkach sakralnych:

Под белым саваном снегов представилась мне древняя литовская столица, которая так славится красотой своих окрестностей; но еще теплое дыхание весны не пробудило их от зимнего сна, и одна только своенравная Вилия разбила свои ледяные оковы, быстрым движением вод оживляя мертвую вокруг природу [RW, 522].

Ten urywek przy pierwszej lekturze zdaje się zwyczajnym opisem przyrody, jednak po zapoznaniu się z całością pracy nabiera dodatkowego, symbolicznego wymiaru. Zimowy sen to panowanie Polaków, katolicyzmu, czasy unii kościelnej, do odrodzenia zaś, wiosny, czyli przywrócenia prawosławia i rosyjskiego wymiaru Litwy, prowadziły, w odczuciu Andrzeja Murawjowa, działania jego brata Michała.

Autor *Rosyjskiego Wilna* prawosławie uznał za pierwotną religię stolicy Litwy [RW, 523]. W swoich szkicach przypominał zasługi dwóch żon Olgierda, Marii i Julianny, oraz obrońców prawosławia: Heleny, córki Iwana III oraz księcia Konstantego Ostrogińskiego. Stulecia panowania Kościoła katolickiego i unii to według Murawjowa niezwykle trudny, bolesny okres, który doprowadził do upadku świątyń prawosławnych. Zniesienie unii w 1839 roku oraz działalność administracyjno-kulturalna brata to powrót do stanu pierwotnego, przywrócenie historycznej sprawiedliwości.

Takie podejście widoczne jest w kompozycji szkiców, szczególnie trzeciego i czwartego. Autor wychodził od pokazania współczesnego stanu danego zabytku, podkreślając jego zaniedbanie. Później wracał do początków, opisywał budowę i dzieje świątyni, akcentując pierwotne panowanie prawosławia na Litwie, a następnie wspominając straszne czasy unii. Na końcu zaś wyrażał nadzieję, że wkrótce dana cerkiew zostanie odbudowana [por. Лавринец а, online]. Opisy A. Murawjowa odznaczają się silnym nacechowaniem emocjonalnym. Autor wielokrotnie podkreślał, jak bolesny i obraźliwy był dla wierzącego widok zniszczonych i zbezczeszczonej świątyni prawosławnych. Wilno to dla pisarza dawne centrum prawosławia. Nie raz stwierdzał, że miasto jest rosyjskie, że Rosjanie są w nim u siebie w domu [RW, 535]. Administracja Kraju Północno-Zachodniego za swoje zadanie uważała znalezienie argumentów na korzyść takiego schematu, by przywrócić stolicy i całej Litwie jakoby utracony charakter rosyjski [Лавринец а, online]. Taką też misję postawił przed sobą A. Murawjow. W jego rozważaniach często pojawiał się motyw odrodzenia. Zamierzony cel osiągnął. Cztery z opisanych przez niego cerkwi (Przeczystej Bogarodzicy, cerkiew św. Paraskiewy, cerkiew pw. Przeniesienia św. Mikołaja oraz sobór katedralny św. Mikołaja) zostały odbudowane dzięki staraniom jego brata generał-gubernatora [Памяти... 2014, 63; Бендин 2017, 307], co podkreśla wspólnotę ich przekonań polityczno-religijnych.

Podsumowując, Wilno to dla A. Murawjowa przestrzeń realna, doświadczana w sposób sensualny, ale przede wszystkim ideologiczny. Interesowały go jedynie zabytki sakralne dokumentujące związki miasta z Rosją. Jest to niezwykle ciekawe, jeśli porówna się z innymi opisami podróży tego autora. Na przykład we Włoszech pisarza zajmowały nie tylko obiekty chrześcijańskie, lecz także antyczne. Wykazywał przy tym dużą wiedzę na temat zwiedzanych zabytków. Takie podejście zdaje się podkreślać ideologiczny, wręcz polityczny wymiar jego pracy, która stała się jednym z działań podjętych w celu zrusyfikowania stolicy Litwy.

Bibliografia

- Aleksandravičius Egidijus, Kulakauskas Antanas. 2003. *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*. Przeł. Kałęba B. Kraków: Universitas.
- Bazyłow Ludwik. 1983. *Historia Rosji*. T. II. Warszawa: PWN.
- Bendin Aleksandr. 2017. *Граф Михаил Николаевич Муравьев-Виленский – усмиритель и реформатор Северо-Западного края Российской империи*. Moskwa: Izd. „Книжный мир” [Бендин Александр. 2017. *Граф Михаил Николаевич Муравьев-Виленский – усмиритель и реформатор Северо-Западного края Российской империи*. Moskwa: Изд. „Книжный мир”].
- Сувійський Богдан. 2013. *Obok Orła znak Pogoni. Wokół powstania styczniowego na Litwie i Białorusi*. Kraków: ARCANA.

- Dobrânskij Flavian. *Staraâ i novaâ Vil'na. Hramy pravoslavnye*. (online) http://www.russianresources.lt/archive/Vilnius/Dobrianski_6.html (dostęp 17.04.2018) [Добрянский Флавиан. *Старая и новая Вильна. Храмы православные*. (online) http://www.russianresources.lt/archive/Vilnius/Dobrianski_6.html (дostęp 17.04.2018)].
- Dolbilov Mihaïl. 2017. *Gorod edva li svoj, no i ne vovse čuždyj: Vil'na v imperskom i nacionalističeskom voobraženii russkich*. „НЛО” № 2. (online) <http://magazines.russ.ru/nlo/2017/2/gorod-edva-li-svoj-no-i-ne-vovse-čuzhdyj-pr.html> (dostęp 16.04.2018) [Долбилов Михаил. 2017. *Город едва ли свой, но и не вовсе чуждый: Вильна в имперском и националистическом воображении русских*. „НЛО” № 2. (online) <http://magazines.russ.ru/nlo/2017/2/gorod-edva-li-svoj-no-i-ne-vovse-čuzhdyj-pr.html> (дostęp 16.04.2018)].
- Eidintas Alfonsas, Bumblauskas Alfredas, Kulakauskas Antanas, Tamošaitis Mindaugas. 2013. *Historia Litwy*. Wilno: Wydawnictwo Eugrimas.
- Historia cudownego obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej*. 2002. Red. Malewski Cz. Wilno: Wydawnictwo Czas.
- Jackiewicz Mieczysław. 2013. *Wilno znane i nieznanie. Czasy i ludzie*. Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej.
- Jarzębowski Jerzy. 1991. *Wilno. Krótka wycieczka szlakiem najważniejszych zabytków*. Kraków: Oficyna Cracovia.
- Kaczorowski Bartłomiej. 1991. *Zabytki starego Wilna*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Kałamajska-Saeed Maria. 1990. *Ostra Brama w Wilnie*. Warszawa: PWN.
- Lavrincec Pavel. a. *Russkaâ Vil'na*. (online) <https://zapadrus.su/zaprus/strbel/12-q-q.html> (dostęp 12.04.2018) [Лавринец Павел. а. *Русская Вильна*. (online) <https://zapadrus.su/zaprus/strbel/12-q-q.html> (дostęp 12.04.2018)].
- Lavrincec Pavel. b. *Russkie putevoditeli po Vil'nûsu XIX – načala XX vv.* (online) <http://www.ruthenia.ru/vademecum/LAVRINEC.pdf> (dostęp 30.04.2018) [Лавринец Павел. b. *Русские путеводители по Вильнюсу XIX – начала XX вв.* (online) <http://www.ruthenia.ru/vademecum/LAVRINEC.pdf> (дostęp 30.04.2018)].
- Lebedev Sergej. 2014. *Predislovie*. W: *Vospominaniâ sovremennikov...*: 5–30 [Лебедев Сергей. 2014. *Предисловие*. W: *Воспоминания современников...*: 5–30].
- Łaniec Stanisław. 2000. *Powstanie styczniowe na Litwie*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Małachowicz Edmund. 1996. *Wilno. Dzieje, architektura, cmentarze*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Mironowicz Antoni. 2005. *Kościół Prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mosolov Aleksandr. 2014. *Vilenskie očerki 1863–1865 gg.* W: *Vospominaniâ sovremennikov...*: 242–329 [Мосолов Александр. 2014. *Виленские очерки 1863–1865 гг.* W: *Воспоминания современников...*: 242–329].
- Murav'ev Andrej. 1889. *Russkaâ Vil'na*. W: Murav'ev A. *Putešestvie po svâtyh mestam Russkim*. Č. 2. Sankt-Peterburg: Sinodal'naâ Tipografîa: 522–568 [Муравьев Андрей. 1889. *Русская Вильна*. W: Муравьев А. *Путешествие по святым местам Русским*. Ч. 2. Санкт-Петербург: Синодальная Типография: 522–568].
- Murawiów Michał. 1990. *Wspomnienia*. Oprac., przekł. i wstęp Podgórzec Z. Warszawa: Wydawnictwo Zebra.
- Najpiękniejsze kościoły Wilna*. 1997. Wilno: Wydawnictwo Polskie.
- Ochmański Jerzy. 1990. *Historia Litwy*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pamâti grafa Mihaila Nikolaeviča Murav'eva (ko dnû odkrytiâ emu pamâtnika v g. Vil'ne 8 noâbrâ 1898 g.)*. 2014. W: *Vospominaniâ sovremennikov...*: 31–68 [Памяти графа Михаила

- Николаевича Муравьева (ко дню открытия ему памятника в г. Вильне 8 ноября 1898 г.). 2014. W: *Воспоминания современников...*: 31–68].
- Podgórzec Zbigniew. 1990. *Fenomen Murawiowa*. W: Murawiw M. *Wspomnienia*. Oprac., przekł. i wstęp Podgórzec Z. Warszawa: Wydawnictwo Zebra.
- Radziukiewicz Anna. 2002. *Do trzech wileńskich męczenników*. „Przegląd Prawosławny” nr 9. (online) http://www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=185&id=8 (dostęp 17.04. 2018).
- Romanowski Andrzej, *Wilno: punkt na mapie*. „Tygodnik Powszechny”. (online) <http://www.tygodnik.com.pl/kontrapunkt/15-16/romanowski.html> (dostęp 16.04. 2018).
- Sbornik rasporáženij grafa Mihaila Nikolaevičamurav'eva po usmireniû pol'skogo mâtežav severo-zap severo-zapadnyh guberniâh 1863–1864*. 1866. Sost. Cylov N. Vil'na: Tipografiâ A. Kirkora i brat'ev Rommov [Сборник распоряжений графа Михаила Николаевича Муравьева по усмирению польского мятежа в северо-западных губерниях 1863–1864. 1866. Сост. Цылов Н. Вильна: Типография А. Киркора и братьев Роммов].
- Smykowski Janusz. 1994. *Represje murawiewskie wobec ziemian na Litwie po powstaniu styczniowym*. „Gryfita” nr 1: 11–13.
- Turcevič Arsenij. 2014. *Kratkij očerk žizni i deâtel'nosti Grafa M.N. Murav'eva*. W: *Vospominaniâ sovremennikov...*: 68–137 [Турцевич Арсений. 2014. *Краткий очерк жизни и деятельности Графа М.Н. Муравьева*. W: *Воспоминания современников...*: 68–137].
- Vospominaniâ sovremennikov o Mihaile Murav'evе, grafe Vilenskom*. 2014. Sost., predislovie i komentarii Lebedev S. Red. Platonov O. Moskva: Institut russoj civilizacii [Воспоминания современников о Михаиле Муравьеве, графе Виленском. 2014. Сост., предисловие и комментарии Лебедев С. Ред. Платонов О. Москва: Институт русской цивилизации].
- Żenkiewicz Jerzy. 2001. *Litwa na przestrzeni wieków i jej powiązania z Polską*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Summary

Andrey Muraviev's *The Russian Vilnius*

The article is an attempt to present the impressions of Andrey Muraviev, religious writer, theologian, poet, playwright, church and state activist, from his stay in Vilnius in 1863, on the basis of his work entitled *The Russian Vilnius*. It consists of six essays on Vilnius religious monuments: the Chapel of Our Lady of Ostra Brama, St. Paraskeva Orthodox church, Orthodox cathedral of Our Most Holy Lady, Orthodox church of translation of St Nicholas' relics, Holy Trinity cathedral, Holy Spirit church and monastery complex. The author was only interested in monuments which would document the city's connections to Russia and Orthodox Christianity. His reflections might be considered as a literary justification for the program of Russification of the north-west country, developed by the writer's brother, Mikhail, who went down in Polish historical memory as Veshatiel.

Key words: Andrey Muraviev, Mikhail Muraviev, Vilnius, January uprising, Orthodox Christianity

Kontakt z Autorką:
Anna.Kosciolek@umk.pl

